Васіль Быкаў

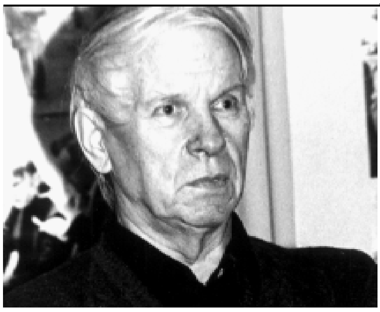

...у гэтым сшытку – толькі пра тое,
што перажыў, праўда былога...

Пункціры жыцьця

Далітаратурная біяграфія

Публікацыя Ірыны БЫКАВАЙ.
Малюнкі Васіля БЫКАВА.
Падрыхтоўка да друку Алеся ПАШКЕВІчА.

Чалавек адрозьніваецца ад іншых жывых істотаў тым, што можа ўспамінаць. Ва ўспамінах пісьменьніка спалучаюцца і споведзь, і запавет, і наказ.

На Беларусі асобнай кнігай ужо былі апублікаваныя ўспаміны Васіля Быкава “Доўгая дарога дадому”. “Пункціры жыцьця” – гэта першы маштабны подступ да “Доўгай дарогі…”. Аднак у гэтых тэкстах няма паўтораў – нават адзіным сказам. “Пункціры жыцьця”, якія пісаліся Васілём Быкавым у 1993 годзе, яшчэ да паязджанства, арганічна ўвайшлі ў экзістэнцыйны кантэкст ягоных твораў 90-х гадоў. Калі пісалася “Доўгая дарога…”, “Пункціры…” заставаліся ў хатнім архіве на Радзіме. Два сшыткі, сьпісаныя роўным акуратным почыркам, бяз правак, перакрэсьліваньняў, уставак. Як і ўсё жыцьцё Васіля Быкава...

СШЫТАК ПЕРШЫ.

Сёлета вясной гэты сшытак мне падарыла адна мілая немка-перакладчыца ў Кілі. Сказала: для Вашых твораў.

Што ж – трэба пісаць.

16 лістапада 1993 году.

Бачыў у І. Буніна графічную выяву месяцаў, году. Цікава, што ў маім уяўленьні таксама даўно складзеная пэўная выява.

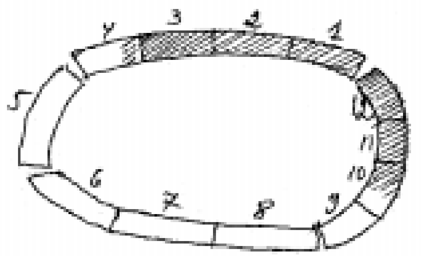

Чорныя ў іх – самыя непрыемныя. У сэнсе надвор’я, канешне.

Можа, самае перашае ўражаньне маленства, якое запомнілася – спалох.

Было лета, і я з бацькам ехаў на нейкае сьвята ў Стайкі. Дарога пайшла на спуск да Камароўскага возера, дзе быў масток цераз пратоку, конь пабег з гары, і я спалохаўся, што мы ўвалімся ў возера. Бацька засьмяяўся, і я стаў спакайнец. Было мне тады, можа, год пяць.

Цяпер у Кублічах на месцы царквы – зарослы травой пагорак. А некалі гэта была прыгожая царква з купаламі. Там мяне хрысьціў айцец Забела. Памятаю прычасьце – лыжачку салодкага віна – і хор. Сьпеў таго хору запомніў на ўсё жыцьцё. І, здаецца, пасьля нічога болей прыгожага ня чуў у жыцьці.

Бунін піша ў дзёньніку, што ўсе свае творы выдумаў. Баюся сабе прызнацца, але, мусіць, і я таксама. А пасьля неяк сачыняў “гісторыю стварэньня”, бо няёмка было прызнацца, што прыдумаў. Ды й чытачам нецікава. Але ў гэтым сшытку – толькі пра тое, што перажыў, праўда былога, хоць гэта – адчуваю – будзе нялёгка.

У некага (Рэмарка?) ёсьць выраз: “Дробязі суцяшаюць”. Ня ведаю, як у каго, а ў мяне дык скрозь дробязі раздражняюць. Ці гэта такое жыцьцё? Ці склад характару? Ці ўзрост?

Мяне да літаратуры ў пэўнай меры вялі падручнікі, граматыкі мовы. Расейскай і асабліва – беларускай.

Здаецца, у пятым класе ў граматыцы прыводзіліся прыклады з Коласаўскай “Дрыгвы”, якія дужа інтрыгавалі дзіцячае ўяўленьне. Кніжкі, аднак, не было, і вось неяк улетку ў Селішчах у сельмагу ўбачыў “Дрыгву”. Але ж грошы… Некаторыя хлопцы з вёскі дралі на балоце кару з крушыны, сушылі, пасьля здавалі ў сельпо. Давялося палазіць па кустоўі, трохі насушыў, аднёс у Гушачанскую Слабодку (кіламетраў за

пяць). Купіў “Дрыгву”. Была асалода. Не пашкадаваў ні грошай, ні працы.

А “Як гартавалася сталь” была адна ў школьнага настаўніка, і яе чыталі па чарзе. Мая чарга выпала недзе пад весну, і цяпер памятаю надвор’е, праталіны і радасьць ад таго чытаньня.

Калі вучыўся, здаецца, у шостым класе, зімой захварэў. Прастудзіўся і пасьля прыключылася нешта іншае. Хварэў доўга. Калі крыху ачуняў, ісьці ў школу было позна, і тую зіму я быў дома. Чытаў, перачытваў усё, што было можна знайсьці, але болей за ўсё хадзіў у Двор-Слабодку, пачатковую школу, дзе мне настаўнік Крацёнак даваў кніжкі са школьнай бібліятэкі. Менавіта тады перачытаў ледзь ня ўсю расейскую класіку. І як цяпер пагляджу, тая зіма ў сэнсе адукацыі была куды важнейшай, чым усе іншыя. Недарма кажуць, што дзіця разумнее, як хварэе.

Увогуле, кніжкі браў у бібліятэцы, у настаўнікаў, у сяброў – аматараў чытаньня. У майго аднакласьніка Баброўскага з Чамярычына ад даўніх часоў застаўся куфар са старой літаратурай. Чытаў адтуль кніжкі, якіх не было нідзе: Шылер-Міхайлава, Станюковіча, Дастаеўскага, Пісемскага. У селяніна з Астроўшчыны Бобрыка захавалася падшыўка “Нівы” за некалькі год, выпрасіў, перачытаў усю. Пасьля “Огонёк” з 90-х гадоў XIX стагоддзя.

Тады быў яшчэ малы, яшчэ да школы. Далей гародаў нікуды не хадзіў. І вось аднойчы старэйшы мой сябра Валодзя Галавач кажа: “Пайшлі на возера”. Пайшлі – праз парасьнікі, каля Навінаў, цераз роў, акрай Саўчонкаў. З гары адкрыўся цуд: лясное возера ўнізе, за ім лес на касагоры – прыгажосьць на ўсё жыцьцё.

Пасьля дазнаўся: на высьпе па-над ім было нейкае, яшчэ паганскае, збудаваньне, здаецца, расьлі дубы.

Так возера было са мной у дзяцінстве, на вайне, у чужыне, – як асяродак Радзімы і вобраз хараства.

Усе хлопцы ў вёсцы былі старэйшыя за мяне – хто на два, хто на тры гады. Як адчынілася пачатковая школа ў Міхашонкавай хаце, пайшлі ву-

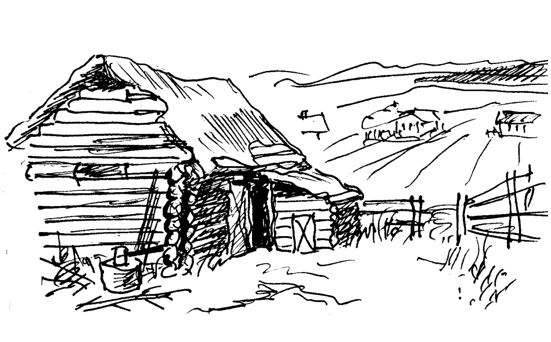

Наш падворак.

Колішні краявід з падворку.

чыцца. А я малы, мяне ня бралі. Тады было дужа маркотна, прасіў бацьку пусьціць у школу, і бацька аднойчы павёў. Настаўнік Аўласенка паглядзеў на малога, шасьцігадовага, і кажа: хай ходзіць. Валодзя Галавач зрэзаў на балоце трысьціну, уставіў у яе настаўнікава пёрка – пачалася вучоба.

Палітычныя ліхаманкі перманентна калацілі вёску. Яшчэ пры аднаасобніцкім жыцьці была ільнанарыхтоўка. Патрабавалі здаць усё і яшчэ болей. Хадзілі з вобыскам – ператрасалі лахманы, шукалі кужалі. Прымушалі раскручваць конскія путы – на здачу.

Мне было мо год пяць, як прыйшлі актывісты шукаць. Жылі тады яшчэ ў старой хаце, з істопкай, у якой праваліліся столь, і маці ўсё палохала: ня лазь туды, праваліцца. Шукалі-шукалі, нічога не знайшлі, паклікалі мяне: “Мальчик, где отец спрятал лён?”. Зласьлівасьць начальнікаў выклікала ў мяне адпаведнае пачуцьцё, і, помсьцячы, я ім сказаў: “На істопцы”. Яны адразу палезьлі туды, а я зларадна думаў: хай праваляцца і заб’юцца. Аднак не праваліліся, а я ўцёк за сажалку.

У канцы вуліцы таго сяла жыў Азевіч Дзям’ян, аднарукі інвалід першай сусьветнай вайны. Адною (цэлай) рукой ён рамантаваў гадзіньнікі, якімі ў яго былі завешаныя ўсе сьцены. Працаваў ён на падаконьніку, і, як мне цяпер здаецца, рабіў цуды. Шкельцы для гадзіньнікаў, напрыклад, ён выразаў з бакавога лямпавага шкла. Здаецца, ён шмат іншага майстраваў з падручных матэрыялаў. Часам настаўнікі з Кублічаў перадавалі мне свае гадзіньнікі – то ўставіць шкло, то адрамантаваць. Дзёмка заўжды з платы ў адзін рубель даваў мне 20 капеек. Яшчэ ён выпісваў газету “Красная звезда”, якая мяне тады дужа цікавіла: як жа, вайсковая газеціна.

Ці не праз тую газеціну ён у 1937 годзе лёг у Курапаты?

А ягоны сын Дзёмка Дзёмкаў стаў партызанам, нават ад’ютантам камбрыга.

Нашая хата была крайняй у вёсцы, далей было поле і – роў. Вялікая, даўгая аўражына, зарослая алешнікам, ляшчыньнікам. Там жа была і крынічка, у якой бралі ваду. Гэта ў маім дзяцінстве быў цэлы сьвет загадкавага, таямнічага, нязьведанага. Хоць зьведана там было ўсё: усе закуткі, сьцежкі, ручайкі і абрывы, кротавыя і барсучыныя норы, зарасьнікі крапівы, дзядоўніка, маліньніка. Зімой жа па сьцежках і кладках дабрацца да крынічкі было пакутна. І яшчэ горай – выбрацца з рова. Затое ўлетку гэта быў край хараства і таямнічасьці.

Белякоўская пачатковая школа разьмяшчалася, аднак, не ў Белякоўшчыне, а ў Двары-Слабодцы, у вялікім панскім доме, дзе яна займала два пакоі. У адным з іх жыў настаўнік, у другім – састаўленыя ў два рады – стаялі парты. То быў трэці і чацьвёрты класы. Пакуль настаўнік (Троцкі ці Крацёнак) займаліся з адным класам, другі працаваў самастойна. Бывала, я хуценька рабіў заданьне па мове ці арыфметыцы і слухаў, што рабілася ў чацьвёртым класе. Гісторыю, напрыклад. Было дужа цікава. І калі настаўнік задаваў якое пытаньне, на якое ніхто з чацьвёртага класу ня мог адказаць, тады я паднімаў руку з трэцяга. Сьпярша настаўнік зьдзіўляўся, а пасьля прывык. І вось аднойчы кажа:

“Перасаджвайся ты, Быкаў, у чацьвёрты клас”. Я перасеў, скончыў чацьвёрты, але пятага тут не было, а я быў малы, каб хадзіць у Кублічы, і бацька пакінуў мяне яшчэ на год у чацьвёртым.

Гэты клас быў асаблівы, хоць бы па ўзросьце. Побач з дзесяцігадовымі, як я, там сядзелі хлопцы і дзяўчаты (асабліва дзяўчаты) пятнаццаці і шаснаццацігадовыя. Не скажу, каб старэйшыя ажыцьцяўлялі дыктат (як цяпер у школах) над малодшымі, але ўсё ж… Старэйшыя ўжо цікавіліся адносінамі паміж поламі, каханьнем. І вось неяк мяне пачалі дражніць каханьнем да Надзі Кананок, маленькай маўклівай дзяўчынкі са Слабодкі. Праўда, слаўненькая была дзяўчынка, але, здаецца, я з ёй нават не загаварыў ніколі, як і ні з кім пра яе таксама. Між тым нешта прывярэдзілася нашым старэйшым, якія пры выпадку нязлосна кпілі з мяне. Часам было дужа сорамна. І крыўдна. Яшчэ на той час клікалі мяне Базылём.

Мая мама, Ганна Рыгораўна, была родам з вёскі Завулак, што на пару майго дзяцінства апынулася па той бок савецка-польскай мяжы, хоць і была ад маёй вёскі Бычкі праз якіх чатыры кіламетры. Усю маладосьць сваю маці ўспамінала пра родныя мясьціны, пра брата Лявона, што застаўся па той бок, і дужа баялася, каб не надарылася бяда ў 1937-1938 гадах, калі забіралі шмат каго з тых, чые родзічы апынуліся за мяжой. Бог бярог, маіх бацькоў не забралі. Маці была дужа далікатная характарам, ня надта здаровая, часта хварэла. Я ня чуў ад яе якой сваркі з бацькам, ніводнага злосна-пагрозьлівага слова да дзяцей. Усё – ласкава, лагодна, з нейкай застарэлай тугой у душы. Мусіць, таму, што жыцьцё аднеслася да яе даволі драпежна: у гады рэвалюцыі і грамадзянскай вайны яна страціла першага мужа, пасьля (ужо за маёй памяцьцю) памерла яе ад яго дачушка, шаснаццацігадовая Антунінка (ад прастуды). Маці была непісьменная (амаль). І колькі я яе памятаю, заўжды ў працы, у нязбыўным гаротным клопаце – як накарміць, у што апрануць нас, трох. І гэты свой клопат яна несла моўчкі. Толькі ўсё адбівалася на твары, і я змалку

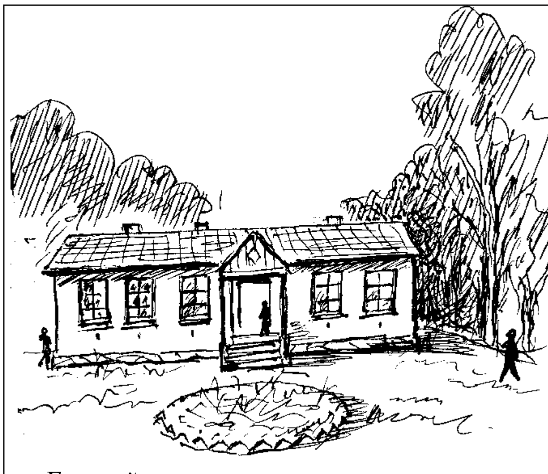
Белякоўская пачатковая школа.

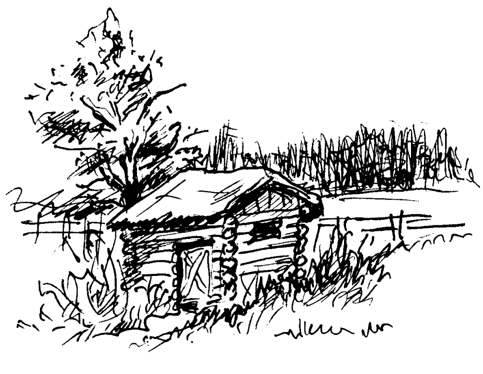
Наша лазьня.

выдатна адчуваў усе зьмены яе настрою па выразах яе спакутванага твару.

Тады па ўсім краі ішла калектывізацыя. Мужыкоў змушалі ўступаць у калгасы. Не зразумела, навошта была тая дабраахвотнасьць, тыя начныя сходы, якія вырашалі тое, што ўжо было вырашана бяз іх. Некалькі начэй ішоў сход і ў нашай вёсцы, і ўрэшце вырашылі абагульніць. Таго ж ранку пусьцілі па вёсцы актыў выгружаць збожжа (баяліся, што пахаваюць, ці што?), на золаку прыехалі і да нас. Я абудзіўся ад плачу маці, яна галасіла (чаго ніколі я ад яе ня чуў), бо з істопкі выгрузілі ўсё – не пакінулі ні каліва. Чым было карміцца, што пасеяць у гародзе? А на двары стаяў яшчэ сакавік 1933 году, з якога пачынаўся вялікі голад аж да самай вайны. Толькі ніхто ня ведаў таго, што чакае людзей наперадзе.

Уладзімер Хведаравіч, мой бацька, паходзіў з гэтай жа вёскі, нават з суседняй хаты, у якой тады гаспадарыў старэйшы ягоны брат дзядзька Васіль. Была жывая і маці іх, Хвядорыха, якую мы не любілі з тае прычыны, што яна не любіла нас. Рэч у тым, што, як і ў маці, так і ў бацькі гэты шлюб быў другі – першая жонка бацькі памерла, здаецца, ад родаў. Бацька ў дзяцінстве скончыў царкоўна-прыходскую школу ў Кублічах, лічыўся грамацеем у вёсцы. Да яго прыходзілі чытаць-адпісваць лісты непісьменныя салдацкія маці. У маладосьці ён сезонна працаваў на цагельнях у Мітаве. Царскую службу правёў у Гародні, расказваў пасьля пра гэты горад, з якім лёс зьвёў і ягонага сына. У час імперыялістычнай вайны будучы змабілізаваны ў армію генерала Самсонава трапіў з ёй у нямецкі палон. Але ў палоне, казаў, яму пашэнтціла: рабіў у баўэра, дзе да некалькіх “рускіх” парабкаў былі неблагія адносіны. Мусілі рабіць, але і кармілі, і апраналі. Прынамсі, пасьля ў калгаснай рэчаіснасьці ён успамінаў той час з піетэтам, і, мусіць, меў падставу. Бо далей на ягоным жыцьці былі спрэс нэндза і катаклізмы: калектывізацыя, вайна, партызанка, трывога за дзяцей. Сын (я) у вайну быў няведама дзе, дачку Валю немцы некалькі разоў забіралі ў Нямеччыну (адзін раз яна выскачыла з цягніка). Але іншым дасталася болей, і гэта хіба суцяшала.

Характару ён быў не крутога, але з дзецьмі абыходзіўся строга (прынамсі, мне так здавалася, можа, у параўнаньні з мяккай маці). А ўвогуле, усё жыцьцё біўся як рыба аб лёд, і толькі на старасьці дажыўся да ладу і казаў, што хлеба даволі, ёсьць і да хлеба, і нейкая апратка – калі такое было? Толькі жыць ды жыць.

Але менавіта ў такую пару і прыйшоў канец. Памёр у 1966 годзе на дзень Сталінскай Канстытуцыі 5 сьнежня пасьля доўгай і цяжкой хваробы на расьсеяны скляроз.

Урэшце, я другі раз скончыў чацьвёрты клас у Двары-Слабодцы, далей трэба было падавацца ў Кублічы, дзе ўжо вучыліся мае сябры-аднавяскоўцы. Кепска – не было абутку. Сандалікі, што я насіў летась, сталі малыя і ня лезьлі на ступні. Тады бацька прыстасаваў іх арыгінальным спосабам: разрэзаў і надшыў заднікі. (Пята, праўда, не зьмяшчалася на падэшве, але тое не бяда.) Так я ў тых сандаліках дахадзіў да зімы. А зімой здарылася бяда: на лесанарыхтоўках у Пад’язеньні захварэў на

тыфус бацька, паклалі яго ў бальніцу ва Ушачы. Дома не было дроў, каб згатаваць страву, трэба было ісьці ў лес, сьсекчы алешыну, прыцягнуць яе, насекчы. Гэта ўжо быў мой абавязак, часам дапамагаў Валодзя Галавач, мілы хлопец, старэйшы за мяне на тры гады, малодшы сын найдабрэйшай цёткі Анапкі. У лес і ў школу хадзіў я ў апорках, здаецца, гэткі адзін у класе. Неяк на перапынку кліча мяне дырэктар і кажа: ідзі ў сельмаг і выберы сабе чаравікі. Скажы, дырэктар прыслаў. Пайшоў, выбраў, а пасьля заняткаў дырэктар мне ўручыў новенькія, пахучыя чаравічкі, на якія я ня мог нарадавацца. Ідучы цераз Сатавізну дадому, дома таксама. Маці заплакала ад радасьці… Скураны пах тых чаравікаў я чую дагэтуль – такі ён мне быў мілы.

З абуткам ды й вопраткай была пастаянна нявыкрутка: то не было чаго купіць у сельмагу, то не было за што. Кожны год у канцы лета, як трэба было зьбірацца ў школу, мама бедавала: у што апрануць дзяцей? Памятаю, аднойчы пашыла мне кашулю з белых жаночых хусьцінак у кропачку. Але неяк не хапіла, і на грудзях трапіў шлячок, які выдаваў паходжаньне маёй кашулькі, ад чаго давялося дужа перажываць.

А з абуткам… Ледзь ня кожнага дня на золаку ўранку чуў я праз сон, як бацька пры газьніцы то падбівае, то зашывае мае чаравічкі, што дашчэнту ірваліся. Усё ж тры кіламетры па макрэдзі, у сьнезе, цераз балота, па гразі. І кожны дзень. Неяк памарозіў пальцы на нагах, тыдзень ня мог абуцца. Зноў жа прастуды, кашаль. Асабліва дапякаў начны кашаль, які трывожыў бацькоў. Бацька звычайна бурчэў: казаў, не мачы ногі, ня йдзі праз аселіцу… Дык не! Неслух ты, Васька, цяпер во кашляй…

Той ранішні плач маці быў сімвалічным знакам, вяхой на мяжы дзьвюх эпох. З калгасамі пачалася эпоха нечуванай нэндзы, бясхлеб'я, прымусу. Мы былі малыя, а бацькі рабілі ў калгасе штодня – за палачкі, вядома. Увосень пры канчатковым разьмеркаваньні бацька пойдзе па зароблены за год хлеб і прынясе гэты свой заробак у торбачцы на плячы. Канешне, выручаў агарод, бульбачка, кароўка. Але ж і з агароду трэба было здаць бульбу, а таксама малако, воўну, яйкі, сплаціць страхоўку, падатак, пазыку. Дзе браць грошы?

У нас валютнай крыніцай былі курачкі – дзесяць рабенькіх, якія чымсьці карміліся і неяк несьліся. Маці [яйкі] зьбірала. Як зьбіралася дзясяткі трычатыры, бацька ў нядзелю раненька ішоў за 18 кіламетраў у Вушачу і прадаваў: там было даражэй, чым у Кублічах, усё ж райцэнтр. Здаецца, цана была такая: 3 рублі за дзясятак. Во з гэтай валюты і сплочвалі ўсе абавязкі, куплялі соль, газу. Вясной перад Вялікаднем бацька купляў сабе чацьвярцінку гарэлкі, палову выпіваў на сьвяты сьняданак, а другую пакідаў на Каляды. Такое было стаўленьне да алкаголю.

Бадай, кожнай вясны да Вялікадня канчаліся хлеб і бульба, пачыналася пара траўнікаў – жахлівых коржыкаў з лебяды і крапівы. І так аж да жніўня, калі дасьпявала бульба ў агародзе і пачыналі жаць ячмень – на крупы. Жахлівая пара на 7 гадоў – да самай вайны.

Улетку напярэдадні пятага класу пачуў ад старэйшых, што ў Кубліцкую школу прыехала дужа сімпатычная настаўніца расейскай мовы. Увосень давялося пазнаёміцца з ёй. Гэта сапраўды была маладая ўсьме-

шыстая Клаўдзя Якаўлеўна Пашута. Неяк так здарылася, ужо хлопцы-пяцікласьнікі дужа палюбілі яе, а яна нас таксама. (Чаго нельга, зрэшты, сказаць пра нашых дзяўчынак.) З пятага [класу] ўсе наступныя гады прайшлі ў атмасферы тае ўлюбёнасьці ў гэтую настаўніцу, ды і яна неяк не па-настаўніцку выказвала сваю прыхільнасьць. Вядома, я па-расейску вучыўся выдатна, можа таму яна заўжды ласкава адносілася да мяне – бывала, падыдзе, пакладзе руку на мае валасы, далікатна пагладзіць. Канешне, было страшэнна няёмка, амаль сорамна, але і радасна. І хто ведае, што болей значыла ў лёсе падлетка – тая яе навука па расейскай мове і літаратуры ці проста надта чалавечае, мацярынскае ці сястрынскае стаўленьне да яго…

З беларускай мовай усё якраз склалася наадварот. Выкладаў яе суровы, рэзкі Андрэй Дзям'янавіч Курчанка, кульгавы ад нараджэньня. Яго ўсе баяліся, асабліва дзяўчаты. Можа з тае прычыны я ня мог дазволіць сабе ня выканаць хатняга заданьня, ня вывучыць урок. Затое выклікаў ён мяне рэдка, і як толькі я пачынаў адказваць, саджаў на месца і ставіў "выдатна". Іншай адзнакі за гады вучобы ў Кублічах па беларускай мове і літаратуры я ня меў.

Зусім іншае было з матэматыкай. Можа таму, што выкладаў яе чалавек, былы завочнік педінстытуту, які сам бясконца блытаўся ў алгебры каля дошкі. А можа, была тут мая віна. Справа ў тым, што кожную хвіліну я чытаў кніжкі. Чытаў на ўроках, калі можна было. На матэматыцы было можна, бо настаўнік рэдка адрываўся ад сваіх кансьпектаў і дошкі, і, вядома, ягоных тлумачэньняў я ня слухаў, аддаўшыся прыгодам Жуль Верна ці Вальтэра Скота. Таму па алгебры ў мяне заўсёды было "пасрэдна", як па астатніх прадметах "выдатна". Аднойчы ў канцы паўгоддзя дырэктар выклікае і пытаецца: "У чым справа, Быкаў, чаму ў цябе па алгебры скрозь "пасрэдна"? Хацелі цябе залічыць у выдатнікі, ды як з "пасрэдна" залічыш?"

Што праўда, то праўда – цераз тое "пасрэдна" я не пераступіў ні тады, ні праз некалькі год.

У той год, як хварэў і не хадзіў у школу, недзе знайшоў старую, яшчэ дарэвалюцыйнага выданьня кніжку Ж. Верна "З гарматы на месяц". Чамусьці мне здалося, што па-беларуску гэтая кніжка ня выдадзена, бо ня мае перакладу. І некалькі тыдняў я сядзеў над перакладам, сьпісаў дзясятак вучнёўскіх сшыткаў. А пасьля паслаў ліст у "Піянер Беларусі" з пытаньнем, куды мне паслаць пераклад. Атрымаў адказ з тлумачэньнем, што калі ёсьць тэкст расейскі, то навошта беларускі, у нас вывучаюць расейскую мову, таму прачытаюць і па-расейску. Што ж, можа і так, падумаў я, і тыя сшыткі пакрысе пусьціў на хатнія патрэбы.

Поруч з расейскай літаратурай, вядома, захапляла беларуская. Найперш у тыя гады дзяцінства аповесьці Янкі Маўра "Палескія рабінзоны", "Сын вады", "Амок". Але таксама і кніжкі нядаўніх і будучых "нацдэмаў" Міхася Зарэцкага, Васіля Каваля, а таксама Міхася Лынькова. Паэзія цікавіла менш, апроч хіба "Новай Зямлі" Я. Коласа, якая добра чыталася, як складная проза ці што. З прычыны майго "запойнага" чытаньня я ня меў клопату і з мовай – амаль без памылак пісаў

дыктанты і сачыненьні. У старэйшых класах сядзеў на адной парце з Шуркам Андрэйчыкам, які быў даволі слабаваты па мовах, затое добра петрыў у матэматыцы. І мы ўтварылі з ім адметную кааперацыю: на мовах ён бязбожна сьпісваў у мяне, а на матэматыцы – я ў яго. Настаўнікі, мабыць, бачылі тое, але неяк заплюшчвалі вочы. То і дзякуй ім.

Зрэшты, настала пара, калі настаўнікам стала не да вучняў. У Кублічах разьмяшчалася пагранкамендатура, самая вялікая мураванка ў цэнтры мястэчка была занята пагранічнікамі, каля школы была стайня і вайсковы цір, у якім часьцяком бахалі такія прыцягальныя для вучняў стрэлы. Але ішлі рэпрэсіі. Арыштавалі аднаго капітана, мужа нашай настаўніцы Акулавай, пасьля інтэнданта камендатуры (казалі, за шкодніцтва і плот, які ён пабудаваў [і які] паваліў вецер у буру). Пасадзілі нашага дырэктара (таго, што купіў мне чаравікі). Прозьвішча яго было Карчэўскі. (Гэта за тое, што абразіў бюст Леніна ў ДСК, а наша вучаніца Голда Меерсон убачыла і даказала.) Пасадзілі шмат каго з навакольных вёсак, у тым ліку і нашай: Бобрык[а], Азевіча, Барыса Быкава, Лявіцкага, Альхімоўскага і іншых. Бацька таксама кожную ноч чакаў арышту – за матку, у якой былі родзічы па той бок польскай граніцы. Але бацьку неяк бярог Бог. Ці, можа, Назараў Кузьма, наш вясковец, прымак з былых чырвонаармейцаў, які ажаніўся з адной мясцовай жанчынай. Ён быў расеец, актывіст, і, вядома, меў дружбу з пагранічнікамі і мясцовымі гэпэушнікамі. А іх вушацкі начальнік Пераціцькін некалькі разоў начаваў у яго, піў гарэлку, там яны абмяркоўвалі, каго можна ўзяць яшчэ. І бралі. Ніхто з узятых тады не вярнуўся, хоць усе рэабілітаваныя пасьля 1956 г.

Крыху раней да тых масавых рэпрэсіяў мы назіралі незвычайную зьяву – масавы пераход мяжы з Польшчы. Ішла ў асноўным моладзь, хлопцы з гармонікам. Ранічкай, ідучы ў школу, мы бачылі, як іх вялі з пагранзаставы каля Лісічана ў Кублічы. Хлопцы былі вясёлыя, добра апранутыя, у ботах, весела віталіся з намі. А пасьля заняткаў, ідучы дадому, часам мы зноў бачылі іх – на санях ці нават у кузавах палутарак, як іх везьлі пасьля допыту далей, у Полацак. Тады ўжо выгляд іхні быў іншы, ніхто не ўсьміхаўся! Сядзелі, паныла зьвесіўшы галовы, часам з сінякамі на тварах.

Гэта грамілі КПЗБ.

У Астроўшчыне жыў селянін Бобрык, бедны гаротны чалавек з хворай жонкай і трыма малымі хлапчукамі. У той вёсцы ён зьявіўся пасьля рэвалюцыі і вайны. А да таго жыў недзе ў Расеі. Неяк упершыню трапіўшы ў ягоную хату, я быў зьдзіўлены. На яе сьценах віселі некалькі жывапісных (невялічкіх, праўда) карцін, выкананых алейнымі фарбамі, якія бачыў упершыню. Крыху пасьля такія ж карціны (алеем) я ўбачыў у культмагу ў Вушачы, то быў нейкі стэпавы пейзаж і вядомая карціна В. Зайцава “Чапаеў” (копія, вядома). У абедзьвюх карцінах мяне моцна вабіла неба з белымі аблокамі, я некалькі разоў прыходзіў у той куль-

тмаг, каб толькі паглядзець на карціны. Але доўга глядзець было нельга. Сорамна.

А ў Бобрыка быў эцюд з хвояй і хатай, яшчэ, здаецца, з возерам. Яшчэ ў яго былі падшыўкі “Нівы” за некалькі год і “Огонёк”, здаецца, за 90 гады XIX ст.

Не адразу я наважыўся папрасіць пачытаць… А як прачытаў, аддаваць ужо не было каму – ворага народу Бобрыка арыштавала НКВД. І я думаў – ці не праз тыя царскія падшыўкі і панскія карціны на сьценах?

Увосень 1939 году, як вядома, Заходняя Беларусь была далучаная да Усходняй. То была радасьць, асабліва для маці, якая з 20-га году нічога ня ведала пра сваіх у Завулку. Але радасьць хутка змарнела, калі давედалася, што старая мяжа засталася, і яе, як і раней, захоўваюць пагранічнікі, нікога ні туды, ні адтуль не пускаюць. Аднак маці чакала. Між тым настала вясна 1940 году. І з ёй, як заўжды, галадуха, не было хлеба, скончылася бульба. Тады мама наважылася. Неяк уначы бацька павёў яе ў Чырвоны Бор, адкуль яна ўжо адна выправілася парушаць дзяржаўную мяжу. І парушыла, і праз пару дзён вярнулася. Прынесла на плячы ў торбачцы кілаграмаў шэсьць мукі і невялічкі кумпячок, наплакалася, нахвалявалася і, здаецца, пастарэла на дзесяць год. Брат Лявон жыў з немалой сям’ёй небагата, але такой нэндзы, як у калгасах, ня ведаў і толькі дзівіўся – лаяўся, як мама расказвала пра яе жыцьцё. Мабыць адчуваў, што гэткае ж неўзабаве чакае і яго.

У дзяцінстве чытаў таксама газеты – сваю раённую, “Віцебскі рабочы” [абласную], выпісваў (зрэдчас) “Пионерскую правду”. Хацелася верыць у праўдзівасьць таго, што пісалі газеты. А ў газетах тады было скрозь выкрыцьцё ворагаў народу і выкананьне планаў пяцігодкі. Калі бацька скардзіўся на жыцьцё, спрабаваў суцяшаць: вось скончыцца пяцігодка, будзе лепш. На што бацька злосна адказваў: скончыцца пяцігодка – пачнецца яшчэ якая халера. Тут лепш ня будзе. Я не спрачаўся, але думаў: ну чаго бацька не разумее – вось жа газеты пішуць! Такая наіўнасьць! Аж цяпер сорамна за яе перад бацькам, якога даўно няма.

Пра лён пісаў ужо, як “выбівалі” яго з сялянаў. Тое ж з хлебам. Сходы, вобыскі, арышты сабатажнікаў. Неяк надумалі пабіць жорны, каб не малолі, здавалі збожжа дзяржаве. Пайшлі па вёсцы і ва ўсіх пабілі верхнія камяні. Пабілі і ў нас, кінулі кавалкі ў крапіву пад плот. Але бацька змайстраваў абручы і ноччу, як пасьне вёска, неяк змацуе тыя кавалкі і паціху зьмеле на хлеб. А ранкам кіне тыя ж кавалкі на ранейшае месца ў крапіву, бо хадзілі, правяралі, ці ляжаць там, куды яны кінулі.

Зрэшты, тое апісана мною ў “Сьцюжы”. Гэта ўжо ня выдумка, гэта балючая праўда.

Вучні ў новай (нядаўна пабудаванай за царквой) школе былі розныя па нацыянальнасьці, у асноўным беларусы. Хоць шмат было і яўрэйскіх дзяцей з мястэчка. Круглы выдатнік (шматгадовы) быў у нас Сьвярдлоў Мэер, старэйшы за мяне гады на два-тры, з ім мы разоў колькі езьдзілі

ў Вушачу на якія школьныя мерапрыемствы, аднойчы ў лагер у Стайкі. З ягоным стрыечным братам Лёвам мы вучыліся ў адным класе. Было нямала і дзяўчат-яўрэек. Амаль усе яны загінулі ў верасьні 1941 году ў рове пад магільнікам каля Ушачы. Мэер Свярдлоў, праўда, пасьля вайны жыў у Маскве, працаваў у нейкай паштовай скрынцы. Адносіны беларусаў і яўрэяў былі абсалютна нармальныя, сяброўскія: я ня памятаю ніводнага канфлікту на нацыянальнай глебе. Вясковыя хлопцы сябравалі з местачковымі, так, як іхнія бацькі і дзяды сябравалі. Местачкоўцы-яўрэі былі гандляры і рамесьнікі, кавалі, ваўначосы, лудзільшчыкі, паяльшчыкі, шаўцы і краўцы. Мая маці, напрыклад, усё жыцьцё мела прыязнасьць да Рывы-Рывіткі, як яна яе звала, што была краўчыха. Яна часам шыла нам пінжакі, кашулі, за якія маці плаціла то кавалкам сала, то яйкамі. Па ўзаемнай згодзе і выгадзе.

Выяўленчае мастацтва ўвайшло ў маю душу з малюнкаў, кніжных ілюстрацыяў. Асабліва захаплялі гравюры ў старых кнігах Жуль Верна і іншых. Сам ахвотна маляваў з першых класаў і, вядома, афармляў (здаецца, ва ўсіх класах) насьценгазету. Неяк сьпісаўся з Домам мастацкага выхаваньня дзяцей (у Менску?), адтуль прыслалі папулярныя брашуры з парадамі, як маляваць акварэльлю. Неяк стала вядома, што наш піянерважаты Кандрацкі паступіў у Віцебскае мастацкае вучылішча, аднойчы (улетку, здаецца), расказваў пра сваё там навучаньне.

Між тым у тыя перадваенныя гады мае старэйшыя таварышы, з якімі я пачынаў вучыцца, заканчвалі школу і разьляталіся, хто куды. Большасьць – у вайсковыя вучылішчы – артылерыйскія, лётныя. Юнацкі неспакой ахапіў і мяне, карцела кудысьці ехаць. Жыцьцё ў калгасе не рабілася лягчэйшым, хутчэй наадварот. Але я не хацеў быць вайскоўцам, я хацеў стаць мастаком. І вось аднойчы ўлетку пайшоў у школу і ўзяў свой атэстат за дзявяты клас. Дырэктар Сьлімборскі не хацеў аддаваць; заставаўся адзін год да сканчэньня, зноў жа – выдатнік. Але аддаў. Бо я сказаў: паспрабую, паступлю дык паступлю, а не, дык вярнуся.

Маё возера.

Возера Супонец.

Сабраў дакументы, некалькі малюнкаў – алоўкам і акварэльлю – і паслаў у Віцебск.

На ўступныя экзамены я першы раз у жыцьці ехаў чыгункай, першы раз убачыў вялікі горад. Тыдзень ці болей жыў у інтэрнаце на Магілёўскай плошчы, здаваў экзамены. Пасьля вярнуўся дамоў і пачаў чакаць выкліку.

Прыйшла тэлеграма: прыняты. Пачатак заняткаў з першага верасьня. Тое радавала і трывожыла, асабліва бацькоў. Не было ні вопраткі, ні абутку. Ні грошай. У дзень ад'езду бацька запрог каня і заехаў у Двор да дзядзькі Сьцёпкі, пазычыў тры чырвонцы. З імі я і паехаў у вялікі сьвет. На станцыю Фарынава, адтуль – на Полацак.

Памятаю, ішоў дождж. Бацька заклапочана маўчаў. А я думаў, дзе ўзяць фарбы, бо, сказалі, фарбы трэба мець свае.

Усё тое лета дома было галаднавата, хлеба не было з зімы, бульбачка паявілася толькі ў канцы жніўня. Тая галаднаватасьць была маёй спадарожніцай і ў горадзе, заўжды хацелася есьці. Порцыя пярловай кашы з лыжачкай масла ў сталоўцы каштавала 60 кап., але была дужа маленькая тая порцыя. А купіць другую…

Вясковая сарамлівасьць яшчэ доўга прыгнятала характар 15-гадовага падлетка. Бохан хлеба каштаваў рубель, гэта быў наш асноўны наедак. Але за ім трэба было раненька ўстаць, каб заняць чаргу і да дзевяці гадзінаў купіць свой бохан. Пасялілі нас чатырох у яўрэйскай сям'і на Смаленскім базары, апроч мяне быў яшчэ хлопец са Смаленшчыны, другі з Каўказа (Аганясян) і Алёшка з Коханава. Мы былі самыя бедныя. Я хадзіў да зімы ў брызентавых гамашах, з якіх вылезьлі пальцы, а Алёшка з верасьня шкломаў у бурках. Зімой, праўда, яму стала самы раз. Затое мне стала ніяк.

Мастацкае вучылішча зьмяшчалася ў старым асабняку каля гарадской ратушы (музею) з класамі і студыямі на першым і другім паверхах. На першым паверсе з вялікім акном была майстэрня дырэктара вучылішча І. Ахрэмчыка, дзе заўсёды стаяў вялізны, на ўсю сьцяну, падрамнік са шматфігурнай кампазіцыяй. Часам там можна было бачыць мастака з палітрай у руках. Мы малявалі нацюрморты – кубкі, жбаны, часам садавіну, бульбіны. Ну і, вядома, натуршчыкаў. Жывапіс выкладаў Лейтман, ціхі, удумлівы мастак. У канцы месяца плацілі стыпендыю – 60 руб. На тое ў асноўным жылі.

Як вядома, горад – гэта перш за ўсё вуліцы і плошчы, затым будынкі, магазіны, музеі. Мне вельмі падабаліся некаторыя віцебскія вулкі: Замкавая, Вакзальная, стары мост цераз Віцьбу, знакамітыя віцебскія ровы. Але былі і найбольш улюбёныя мясьціны, і гэта найперш музеі. Музей Пэна з мноствам яго самых звычайных па зьмесьце карцінаў: шаўцы, старыя яўрэі, вуліцы гораду. На лесьвіцы вісеў партрэт (галава) каня,

за якую аўтар атрымаў медаль на нейкай парыжскай выставе. Карціны іншага зьместу былі ў галерэі за ратушай, з іх помню “Отцелюбие римлянки” – на антычную тэму. Добра, што для студэнтаў вучылішча ўваход у музеі быў бясплатны, і гэта дазваляла хадзіць туды часта і быць там колькі пажадаеш. Асабліва ў сьцюдзёную пару.

У вучылішчы арганізавалася скульптурнае аддзяленьне, на якое, здаецца, не было набору. Ужо ў пачатку навучальнага году пачалі агітаваць некаторых пераходзіць на яго з жывапісу. Ня надта хацелі, большасьць жадала быць жывапісцамі. Тады дырэктар аддаў загад і прыклаў да яго сьпіс з паўтара дзясяткам асобаў. Там аказалася і маё прозьвішча. Некаторыя пайшлі спрачацца, я не пайшоў. Тым болей, што ўжо тыдзень я не займаўся жывапісам – скончыліся фарбы. З гэтымі фарбамі быў немалы клопат – акварэльныя я мог неяк агораць на сваіх грашах, але на алейныя грошай не было. Пазычаў у некаторых, падбіраў сплюшчаныя цюбікі. Тое, вядома, не магло не адбіцца на маіх жывапісных посьпехах, і я думаў: што ж, скульптурнае, дык скульптурнае. Тым больш, што з малюнкам у мяне праблем не было.

Скульптурнае разьмяшчалася ў тым жа памяшканьні, толькі ўваход у яго быў з двара. Выкладала добрая клапатлівая скульптарка Бяляева. Ужо яна столькі праяўляла клопату, каб зацікавіць і навучыць. Ляпілі з гліны антычныя профілі – насы, вушы, вусны. Была і кампазіцыя. Здаецца, у мяне прарэзаліся і тут здольнасьці – мая кампазіцыя (пагранічнік з біноклем) была прызнана найлепшай. Бяляева хваліла. І я быў рады.

Неяк увосень прыйшла сумная навіна: студэнтам вучылішча ня будуць плаціць стыпендыю. Сьпярша не паверылі: а як жа тады жыць? Вельмі многія з нас жылі толькі на стыпендыю, болей нічога ня мелі. Асабліва гэта адносілася да дзяцей калгасьнікаў. Стала так, што ўжо колькі дзён у маёй кішэні не было ні капейкі. Ды і ў маіх сяброў таксама.

Пачаўся пошук працы. Увесь дзень да зьмярканьня бадзяліся па горадзе, каб знайсьці якую работу. Два дні на станцыі разгружалі вагоны з рубероідам. Нацягаліся, папэцкалі кашулі. Сказалі, заплоцяць заўтра, трэба прыйсьці ў кантору. Як назаўтра прыйшлі, сказалі, каб прыйшлі пасьлязаўтра. А пасьлязаўтра аказалася, што таварыш Кулеш зьехаў у адпачынак, а без яго ведамасьць ніхто не падпіша.

Аднойчы я зайшоў да прыватніка, які ў нейкай кануры шыў шапкі і прапанаваў яму зрабіць шыльду. Той пагадзіўся. Я знайшоў у вучылішчы фанерыну памерам 1,5 х 0,35 метры, неяк загрунтаваў яе і напісаў “Пошив головных уборов”. З бакоў намаляваў кепку і капялюш. Прынёс майму заказчыку. Той доўга глядзеў, а пасьля сказаў, што ня возьме. “Чаму?” – “Таму, што тут капялюш. Я капелюшоў не раблю. Капелюшы рабілі для паноў. А ў нас паноў няма”. Што было рабіць? Цягнуў цераз увесь горад гэтую рагаціну-дошку, а цяпер куды з ёй? Кінуў я шыльду

ў крапіву за сьцяной і, ледзь ня плачучы, павалокся на Смаленскі базар. А дзён праз колькі, апынуўшыся на Магілёўскай плошчы, убачыў сваю шыльду над дзьвярыма тае кануры-будкі. Толькі капялюш быў чымсьці замазаны. Але зайсьці па плату не хапіла адвагі.

Неяк мы з Аляксеем наняліся на Смаленскім базары перанесьці дровы з аднаго двара ў другі. Пайшлі за дзядзькам кудысьці на Суражскую шашу. Дроваў была процьма – цэлы штабель бярозавага бярвеньня, і мы цягалі яго ўвесь выхадны дзень да вечара. Увечары гаспадар добра нас накарміў і даў па пяцёрцы. То быў шчасьлівы дзень, хоць мы тады ледзьве дабрылі да сваёй халупы – ад стомы.

Аднак такіх удачаў было мала, часьцей усе нашы спробы заканчваліся фіяска. Цэлыя дні хадзілі галодныя. Абыходзіліся кіпятнем, чайнік якога заўсёды ўранку нам гатавала гаспадыня. Пасьцельная бялізна (коўдры) у нас былі свае, хатнія. І аднойчы, згаладнеўшы, я панёс сваю, мамай тканую стракатую коўдру ў скупачную. "Ну, у крыжык, каму гэта цяпер патрэбна?" – сказалі там і не ўзялі. Іншага ў мяне нічога не было прадаць. Апроч кашулі. Зеленаватай, з адкладным каўняром. Верхнюю сьвітку надзеў на голае цела, а кашулю аднёс у камісійную краму. Далі за яе рублёў дванаццаць.

З тымі грашыма ў кішэні занёс у вучылішча заяву аб адлічэньні. Тады такія заявы падавалі многія, многія пакідалі вучобу. На днях зьехаў у сваё Коханава мой Лёшка. Дырэктар Ахрэмчык нешта прабурчэў, накшталт таго, што, маўляў, як бы пасьля не пашкадаваў, ды падпісаў маю заяву.

У той жа дзень купіў білет да Фарынава і на рэшту дзьве пышкі, якія зжаваў па дарозе. Да цягніка сядзеў у старым парку каля таго месца, дзе ў Дзьвіну ўпадае Віцьба, і сэрца маё аблівалася сьлязьмі. Сьлязьмі па мастацтву, якое я так палюбіў. Ды не было суджана.

У Фарынава цягнік прыйшоў уначы, да позьняга восеньскага сьвітаньня было далёка. Я сядзеў у цёмным вакзальчыку, чакаў, пакуль павіднее. Яшчэ там чакала дзяўчына, гэткая ж гаротная, як і я – ехала з Віцебску, з аптэчнага тэхнікуму ў вёску. Мы з ёй, можа ўпершыню, пагаварылі аб нашай няласкавай долі, пра крушэньне нашых мараў. Як трохі павіднела – разышоўся кожны ў свой бок. Мне да дому заставалася 30 кіламетраў пехатой. Пабрыў па гразкай дарозе з няцяжкім чамаданчыкам у руках…

Зноў пайшоў у Кубліцкую школу заканчваць дзясяты клас. Але доўга вучыцца там ужо ня мог. Ды і не было як. Вучобу ў старэйшых класах зрабілі платнай. А дзе было ўзяць грошы? З калгасу зусім нічога не давалі, хлеба не было ўжо з восені. Недзе ў пачатку зімы пачалі арганізоўвацца школы ФЗН, пайшоў набор моладзі. Набіралі ў асноўным у школы будаўнікоў. Адна з такіх школаў была ў Віцебску, і я наважыўся. Недзе ў пачатку сьнежня зноў прыехаў у Віцебск. Дакументаў аб адукацыі тут не пыталіся, і мае засталіся ў Кублічах. Пасялілі нас сьпярша над ровамі, а пасьля перавялі ў вызваленую для таго сярэднюю школу на вуліцы

Гогаля. Тут была дысцыпліна, парадак. На заняткі хадзілі на Маркаўшчыну, строем пад камандаваньнем старасты і майстра. Мяне вызначылі ў групу муляроў. Вуглы, калоны, тычкі, ложкі, кельмы і правілы… Было малацікава, сьцюдзёна ў цэхах, але кармілі. А затым выдалі вопратку – фірменнае адзеньне з літарамі ФЗН-5 у пятліцах… Сумаваў па мастацтву, у вольны час бегаў у музеі. Часам увечары падыходзіў да мастацкага вучылішча, заглядваў у нізкія вокны скульптурнага класу, узіраўся ў знаёмыя твары шчасьліўчыкаў. Але не зайшоў ні разу.

Вясной перад выпускам школы стала вядома, што паедзем працаваць на Украіну. Неяк адпрасіўся на выходны і паехаў дадому. Трэба было забраць дакументы ў Кубліцкай школе. Зайшоў да дырэктара. Той распытаў, як і што. Знайшоў мой табель 10 класу з адзнакамі за першае паўгоддзе. Падумаў і сказаў: “Што мне з табой рабіць, выдатнік Быкаў?” І сваёй рукой прыставіў мне адзнакі за другое паўгоддзе, гэткія ж, якія стаялі за першае. Усё завэрыў пячаткай, сказаў: “На, яшчэ спатрэбіцца, муляр”.

Пагодлівым летнім днём усёй групай ехалі на Украіну. Орша, Крычаў, Хутар Міхайлаўскі. Першы раз я пакідаў мілую радзіму – Беларусь, ня думаў тады, ці надоўга. Паволі зьнікалі драўляныя хаты, пайшлі сёлы з белымі мазанкамі. Успаміналіся Гогаль. Тое, што чытаў у ягоных творах, як жывое, паўставала перад вачмі.

Увечары, як зайшло сонца, аблёг нейкі дужа чырвоны небасхіл. Чырваньню заліло паўнеба. Падумалася з трывогай: што б гэта значыла?

Значыла, вядома, кепскае.

Прыехалі ў Шостку – невялікі гарадок на Чарнігаўшчыне. У ваколіцах убачылі руды, ссохлы лес. Пасьля аказалася, атручаны хімічным заводам. Парахавым заводам. На невялікі горад тры хімічныя вайсковыя заводы. І тыя пашыраліся, разбудоўваліся. Патрэбны былі будаўнікі. На тое нас вучылі. Для таго мы прыехалі.

Зноў жылі ў інтэрнаце, аднапавярховым бараку, і нешта будавалі. Здаецца, жылы дом. Механізмаў ніякіх, усё – цэглу, раствор, рыштаваньні – па страмянках, на сабе, у тачках. І – нормы выпрацоўкі. Заробак самы жабрацкі, толькі каб як пракарміцца. У вольны час – грамадская камсамольская работа. Мяне абралі сакратаром. Пачаліся планы, сходы, паседжаньні. Не падабалася мне гэта страшэнна. Але мусіў. Вымагалі найперш з гаркому камсамолу, вядома.

І тут – вайна...

(Працяг у наступным нумары)